

למהות המזבח בהר עיבל

הקדמה
המזבח - במה גדולה
המשכן בשילה
המקדש בשכם
מנשה ואפרים
בין שכם לבית אל



הקדמה

במרומי הכתף הצפונית של הר עיבל התגלה מתחם גדול מתקופת ראשית התנחלות עם ישראל בארצו (תקופת הברזל, המאה ה-13 לפה"ס). מסתבר ששימש כמזבח. נמצאו בו שרידים רבים של אפר עצמות של בע"ח, כולם בעלי חיים כשרים. לדעת פרופ' אדם זרטל, מגלה האתר וחוקרו, הוא המזבח שבנה יהושע במעמד הברכה והקללה המתואר בספר יהושע (ח, ל-לד):

אָז יִבְנֶה יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבָל...כִּפְתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה, מִזְבֵּחַ אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת אֲשֶׁר לֹא הִנִּיף עָלֵיהֶן בְּרִזָּל, וַיַּעֲלוּ עָלָיו עֹלוֹת לַיהוָה וַיִּזְבְּחוּ שְׁלָמִים... וְכָל יִשְׂרָאֵל וְזָקְנָיו וְשֹׁטְרֵים וְשִׁפְטָיו עִמָּדִים מִזֶּה וּמִזֶּה לְאַרְוֹן... חֲצִיּוֹ אֶל מוֹל הַר גְּרִזִּים וְהַחֲצִיּוֹ אֶל מוֹל הַר עֵיבָל...

רבים תומכים בהשערתו שמדובר במזבח ישראלי. המזבח בנוי כהלכה - אבני אבני גויל ולא גזית, יש לו כבש ולא מעלות, יש לו ארבע קרנות, ועוד.

עם זאת נראה לענ"ד שלא מדובר במזבח הנ"ל המוזכר בספר יהושע, אלא במזבח

ישראלי אחר מאותה תקופה. המזבח המדובר בספר יהושע היה מזבח חד-פעמי, ולא גדול ומרשים כל כך. הוא נבנה, בהתאם להוראות התורה, במקום בו ניתן היה להעמיד שישה שבטים מכל צד ולקרוא בפניהם את הברכה והקללה. לא מסתבר שהשבטים עמדו על פסגות הר גרזים והר עיבל. פסגות ההרים רחוקות זו מזו כעשרה ק"מ, ואינן בטווח שמיעה של הלויים שעמדו למטה בעמק. מסתבר יותר לומר שהמעמד כולו היה למטה, כששישה שבטים ניצבים על מורדות הר עיבל ושישה שבטים על מורדות הר גרזים, בטווח שמיעה של קריאת הלויים. ואולי הדברים רמוזים בפסוק חֲצִיזֵי אֵל מוֹל הַר גְּרִזִים וְהַחֲצִיזֵי אֵל מוֹל הַר עֵיבֵל (שם פס' לג), כלומר המעמד לא היה במרומי ההרים אלא מולם, וכן המזבח נבנה בסמוך, בשיפולי הר עיבל, ולא במרומיו.

המזבח שהתגלה נמצא רחוק מאוד ממקום המעמד, והוא אף לא נשקף ממנו. הוא אפילו לא נבנה על פסגת הר עיבל, הקרובה יותר למעמד, אלא בכתף הצפונית, המרוחקת יותר. מן הראוי היה שיהושע יבנה את המזבח הקשור למעמד באתר הסמוך ביותר למעמד הברכה והקללה, ולא במרחק כה רב ממנו.

המזבח - במה גדולה

עם זאת, יש לקבל את ההשערה שאכן המבנה האטום שנמצא על הר עיבל הוא מזבח ישראלי מתקופת יהושע, אך הוא אינו המזבח של מעמד הברכה והקללה. המזבח הזה הוא במה גדולה שנבנתה בקרבת המקום בו התקיים המעמד המכונן, ורמז לכך הפסוק (יהושע כד, א):

וַיֵּאסֹף יְהוֹשֻׁעַ אֶת כָּל שְׁבֵטֵי יִשְׂרָאֵל שְׁכֵמָה וַיִּקְרָא לְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וּלְרֹאשֵׁי וּלְשֹׁפְטָיו וּלְשֹׁטְרָיו וַיִּתְּיָבוּ לִפְנֵי הָאֱלֹהִים.

ופירש הרד"ק:

נראה שהביאו ארון הא-להים שם כדי לכרות הברית לפני הארון, כמו שאמר ויכתוב יהושע בספר תורת א-להים, נראה כי שם היה הארון שבו ספר התורה. ואספם יהושע שכם ולא שילה שהיה הארון שם, אולי על פי הדיבור עשה זה.

ושם משמע שלא רק הארון היה שם אלא מקדש ממש (שם פס' כו):

וַיִּכְרֹת יְהוֹשֻׁעַ בְּרִית לְעַם בְּיָוֵם הַהוּא, וַיֵּשְׁם לוֹ חֹק וּמִשְׁפָּט בְּשֵׁכֶם: וַיִּכְתֹּב יְהוֹשֻׁעַ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹהִים וַיִּקַּח אֶבֶן גְּדוֹלָה וַיִּקְיֶמָהּ שָׁם תַּחַת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּמִקְדָּשׁ ה'.

כנראה שבמה זו שימשה כמקדש זמני שנבנה סמוך לשכם, על פסגה גבוהה מצפון לעיר. אמנם פסגת הר עיבל עצמו גבוהה ומרשימה יותר מאשר הכתף הצפונית שלה,

אך ייתכן שעל הפסגה הגבוהה עמדה לפני כן עבודה זרה, כמנהגם של עובדי ע"ז לנצל את פסגות ההרים לפולחנם, כנאמר בתורה (דברים יב, ב): אַבֵּד תִּאֲבָדוּן אֶת כָּל הַמְקוֹמוֹת אֲשֶׁר עֲבַדוּ שָׁם הַגּוֹיִם... עַל הַהָרִים הַרְמִים וכו'. לכן הועדפה הכתף הצפונית, הנמוכה יותר אך גם טהורה יותר, ועם זאת עדיין מדובר על פסגה בולטת ונשקפת לעין כל.

המשכן בשילה

אלא שכאן התמיהה הגדולה - מה ראה יהושע להקים מקדש ליד שכם, בעוד שהוא עצמו השכין את אהל מועד בשילה? שהרי נאמר (יהושע יח, א): וַיִּקְהָלוּ כָּל עַדְת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שָׁלַח וַיִּשְׁפְּנוּ שָׁם אֶת אֹהֶל מוֹעֵד! והרי בזכות המקדש ששכן בה שימשה שילה גם כמרכז מדיני, מעין בירה זמנית. לדוגמא, שם חולקה הארץ לנחלות השבטים (שם פס' י):

וַיִּשְׁלַח לָהֶם יְהוֹשֻׁעַ גֹּרֶל בְּשֵׁלַח לְפָנָיו ה', וַיַּחֲלֶק שָׁם יְהוֹשֻׁעַ אֶת הָאָרֶץ לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל כְּמַחְלָקָתָם.

מקובל למנות למשכן שילה 369 שנים¹ מתקופת יהושע עד תקופת עלי, הכהן הגדול, שבסוף ימיו הוא חרב, כנראה כתוצאה מהכישלון של הקרב באבן העזר בו נפל הארון ביד הפלשתים כפי שנמסר לנו ע"י ירמיהו (ז, יד; כו, ט). אך ניתן להניח שמנין זה אינו רצוף. אומנם רוב הזמן היה המשכן בשילה, אולם למרות התקופה הארוכה היה זה משכן זמני, דבר שהתבטא במבנה עצמו (זבחים קיח, א): 'לא הייתה שם תקרה, אלא אבנים מלמטן ויריעות מלמעלן', ובעובדה שלא פעם אירע שהארון הוצא משילה למקומות אחרים ששימשו גם הם מקדש זמני, כגון בית אל, כאמור במלחמת פילגש בגבעה (שופטים כ, כו-כח):

וַיַּעֲלוּ כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְכָל הָעָם וַיָּבֵאוּ בֵּית אֵל וַיָּבֶכּוּ וַיִּשָּׁבוּ שָׁם לְפָנָיו ה', וַיִּצְוּמוּ בַיּוֹם הַהוּא עַד הָעֶרֶב, וַיַּעֲלוּ עֹלוֹת וַיִּשְׁלְמִים לְפָנָיו ה'. וַיִּשְׁאָלוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּה', וַשָּׁם אַרְוֹן בְּרִית הָאֵל-הַיָּם בְּיָמֵים הָהֵם.

המשמעות של 'לפני ה'" היא מקדש, ומהלשון 'בְּיָמֵים הָהֵם' משמע שהארון לא הובא לשם חד-פעמית, רק לצורך המלחמה, אלא הוא שהה שם תקופה ארוכה יותר. מן הסתם היה הארון מונח במבנה מסודר, אם כי ייתכן שהיה עשוי מיריעות, או רק תקרה מיריעות כמו בשילה, ואולי כמו המתחם בהר עיבל.

מצאנו בכמה מקומות בספר שופטים שהקריבו במזבחות במקומות שונים מחוץ

1 רמב"ם בית הבחירה א, ב, על פי זבחים קיח, ב. אך דוק שם בלשון הגמרא שמניין זה לא נמנה לעצמו אלא הוא יתרת השנים שבהן לא נאמר במפורש שהמשכן היה במקום אחר.

לשילה, דבר שאסור לכאורה. המשך חכמה בתחילת פרשת ראה (דברים יב) מסביר תופעה זו:

בשופטים ב' (פס' ה) "ויקראו שם המקום ההוא בוכים ויזבחו שם לה". הרי היה זה אחר מות יהושע, והמשכן בשילה הוקם תיכף אחר י"ד שנה שכבשו וחילקו, וכמו שכתוב ביהושע (יח, א) "ויקהלו כל עדת בני ישראל שילה וישכינו שם את אוהל מועד, והארץ נכבשה לפניהם"... אם כן, אז היו הבמות אסורים, ואיך זבחו בבוכים לה'?

איתא בתוספתא סוף זבחים (יג, ח) איזהו במה גדולה בשעת היתר במות?... אוהל מועד נטוי כדרכו, והארון לא היה נתון שם - לכן הבמות מותרין. אבל בשילה היה הארון באהל מועד, ולכך היו הבמות אסורות. זהו פירוש התוספתא. ובירושלמי (מגילה א, יב): ר' ייסא בשם ר' יוחנן, זה סימן: כל שהארון בפנים - הבמות אסורים, יצא - הבמות מותרות.

והנה מעשה זה דבוכים היה אחרי מות יהושע והזקנים... ובמיתתם נאמר (יהושע כד, א) "ויאסוף יהושע את כל שבטי ישראל שכמה וכו' ויתיצבו לפני האלקים". ובפסוק כו: "ויקח אבן גדולה ויקימה שם תחת האלה אשר במקדש ה'", ופירש רש"י, לפי שהביאו שם הארון, כמו שנאמר למעלה "ויתיצבו לפני האלקים". אם כן היה אז הארון בשכם, והיה האוהל מועד כדין במה גדולה, והיו הבמות מותרות, ולכך זבחו בבוכים לה'. וזה ברור.

ובוא וראה אמיתת דבר זה! במלחמת ישראל ובנימין כתוב (שופטים כ, כו) "ויעלו כל בני ישראל וכו' ויבואו בית אל ויבכו וכו' ויעלו עולות ושלמים לפני ה'". הרי דבבית אל הקריבו עולות ושלמים, משום דכתיב תיכף "וישאלו בני ישראל בה', ושם ארון ברית האלקים בימים ההם". הרי דהארון היה אז בבית אל ולכך היו מותרות הבמות, והיו מקריבים שם בבית אל כדין במת יחיד... ובשופטים פרק א, כב: "ויעלו בית יוסף גם הם בית אל, וה' עמם" (פסוק כג) "ויתירו בית יוסף בבית אל". כי לדעתי פירושו כי היה הארון אתם, וזהו "וה' עמם", שהארון הוא משכנו, וכמו שכתוב (יהושע כד, א) "ויתיצבו לפני האלקים". לכן אז היה הארון בבית אל.

שילה שימשה כמנוחה לארון, אך לא נחלה קבועה, ולא תפסה מקום מרכזי בלעדי (שלא כירושלים שנקראת נחלה קבועה כי 'זאת מנוחתי עדי עד'). ולכן לעיתים יצא המשכן ממנה, פעמים לבית אל פעמים להר עיבל. אולי בימי כהונתו הארוכים של עלי, ובזכות אישיותו, שימשה שילה כמקום מרכזי יותר מקודמיו, ולכן הוצאת הארון בימיו הייתה תופעה חריגה וקשה במיוחד. אך לפני כן היו תקופות שהארון הוצא משילה, ובין היתר שימש גם הר עיבל כמקדש זמני.

המקדש בשכם

המשכן נדד אפוא, לפעמים, משילה לשכם ולבית אל, ועוד בסוף ימיו של יהושע שימשה הבמה בהר עיבל, המתנשא מעל העיר שכם, כמקדש זמני, לתקופות קצרות, וייתכן שזו הסיבה שהוא לא מוזכר בתנ"ך, ואולי גם כדי לא להקנות מעמד בכיר לשכם כעיר מקדש. חשש זה לא היה קיים לגבי שילה, כי היא לא הייתה עיר מרכזית בעלת עבר היסטורי כמו שכם.

ואולי נבחר המקום כדי לרצות את שבט מנשה שראה את עצמו בכור, לכן הוקם המקדש לזמן מה צפונית לשכם, בתחומו של שבט מנשה. שכם שכנה בעמק המְּקֻמָּתת בגבול בין מנשה לאפרים, ואולי אף הייתה העיר משותפת לשניהם. ביהושע (יז, ז) היא מוזכרת בתחום מנשה, אך בהמשך (שם כ, ז) היא נמצאת ב'הר אפרים'. פילגשו של גדעון המנשי הייתה משכם (שופטים ח, לא)², ובנה אבימלך כורת ברית עם בני משפחתו משכם, שאח"כ נוטשים אותו (שם ט). כנראה ששכם הייתה עיר מעורבת, והיו בה תושבים ממנשה ומאפרים וגם אחרים. בתקופת שלמה (מלכים א יב) שכם היא העיר המרכזית של שבטי הצפון, וירבעם משבט אפרים בנה אותה תחילה כבירתו 'בהר אפרים' (שם פס' כה) אלא שאח"כ עבר לפנואל. שכם הייתה אם כן עיר בין-תחומית משותפת למנשה ואפרים, אך הר עיבל צפונית לשכם, ובפרט הכתף הצפונית יותר, היו בתחום מנשה בלבד. ייתכן לפי זה שכדי לפייס את שבט מנשה הוקם המשכן הזמני בתחומו, לא רחוק ממקום המזבח שהוקם במעמד הברכה והקללה.

מנשה ואפרים

על הצורך בפיוס שבט מנשה אנו למדים ממערכת היחסים המורכבת בין שני שבטי אחים אלו. בין שבטי אפרים ומנשה שרר מתח בשאלה מי מהם הוא האח הבכור? אמנם יעקב ש'יכל את ידיו והניח את ימינו על ראש אפרים באומרו (בראשית מח, טו):

יְדַעְתִּי בְּנֵי יַדְעֹתִי גַם הוּא יְהִי לְעַם וְגַם הוּא יִגְדֹל וְאוֹלָם אָחִיו הִקְטִין יִגְדֹל
מִמֶּנּוּ וְזָרְעוֹ יְהִי מְלֵא הַגּוֹיִם.

אך מנשה נולד ראשון, ובעצם הוא היה הבכור, ולכל אחד מהם היו מעלות ויעודים ערכיים שהיו עתידים לשרת את עם ישראל. אפרים זכה למעמד מכובד יותר, שהרי ממנו יצא יהושע בן נון, אך אחריו יש מקום ליעד תפקיד בכיר גם לשבט מנשה. מצב עמום זה גרם למתח בין שני השבטים. אנו למדים על כך מפרשיות גדעון ויפתח

2 אם כי יתכן שלא הייתה משבט מנשה, שהרי מנהגם של אנשי ציבור לשאת נשים ופילגשים משבטים אחרים כדי לחזק את קשריהם עם חוגים רחבים יותר.

שהיו משבט מנשה, ושניהם לא שיתפו את אפרים במלחמותיהם (שופטים ה, ב; יב, א). ניצחונותיהם של שני השופטים משבט מנשה עוררו את המתח עם בני אפרים, כי השופטים האלו זכו לאהדה רבה בקרב יתר השבטים. הדברים הגיעו לכך שכאשר הועלתה לראשונה בתולדות עם ישראל הצעה למנות מלך כלל-ישראלי, היא הופנתה לגדעון המנשי (שם ה, יב). מכאן אנו למדים על ההשלכות החברתיות החשובות הנזקפות לשמו של המנצח. העם היה זקוק למנהיג שיילחם את מלחמותיו³. משום כך היה חשוב לשבט אפרים להיות שותף בחגיגת הניצחון, כדי לשמור על מעמד הבכורה שלו. העימות בין שני השבטים הגיע לשיאו בימי יפתח, כשהתוצאה הייתה שפיכות דמים (שם יב, ו)!

לפי זה יתכן שיהושע סבר שמן הראוי למקם, לפחות זמנית, את המקדש בתחום מנשה, על הר עיבל. לא בתוך העיר שכם הקרובה למעמד הברכה והקללה, אלא על ההר, הן משום שזו נחלת מנשה הברורה, והן משום שפסגת ההר הגבוהה ראויה יותר למקדש, בדומה לירושלים שהמקדש הוקם בה על הר המוריה 'בירכתי צפון', במקום שמתנשא מעל לעיר דוד.

היה זה כאמור מקדש זמני, ומקום הקבע של המשכן היה בשילה, ולא בהר עיבל. אמנם הבמה בהר עיבל ניצבת במקום גבוה ומרשים הנשקף למרחקים, אך הגישה אליה לא הייתה נוחה, בעוד ששילה שכנה על אם הדרך מבית אל לשכם כפי שהפסוק בשופטים (כא, יט) מתאר.

בין שכם לבית אל

ועדיין אין הסבר ליציאת המשכן לפרקים לבית אל, בתחום בנימין. יש מקום לשער ששכם ובית אל נבחרו לשמש כמקדשים זמניים בתוך תקופת שילה לא רק משיקולים גיאוגרפיים ופוליטיים, אלא בעיקר משיקולים ערכיים. בשכם ובבית אל בנה אברהם מזבחות בבואו ארצה (בראשית יב, ו-ט):

וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בְּאֶרֶץ שְׁכֶם עַד מְקוֹם שְׁכֶם עַד אֵלוֹן מוֹרֶה... וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַיהוָה
וַיִּבְרָא אֱלֹהֵי... וַיַּעֲתֶק מִשֶׁם הַהֵרָה מִקְדָּם לְבֵית אֵל וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַיהוָה...
וכך עשה גם יעקב (שם לג, יח-כ; לה, ו-ז):

וַיָּבֵא יַעֲקֹב שְׁלָם עִיר שְׁכָם... וַיַּצֵּב שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לוֹ אֵל-אֶלֶּי-לַיהוָה יִשְׂרָאֵל...

3 ודווקא משום כך סירב גדעון להצעה, ולכן התנגד בתחילה גם שמואל לדרישת העם למנות להם מלך שיילחם את מלחמותיו, ראה שמואל א יב, יב: וַתִּרְאוּ כִּי נָחַשׁ מִלֶּךְ בְּנֵי עַמּוּן בָּא עֲלֵיכֶם וַתֹּאמְרוּ לֵי לֹא כִּי מִלֶּךְ יִמְלֹךְ עָלֵינוּ. וראה גם את ההשלכות שהיו לניצחוננו של דוד על גוליית בשמ"א יח, ח: וַיַּחַר לְשָׂאוֹל מְאֹד וַיַּרְע בְּעֵינָיו הַדָּבָר הַזֶּה, וַיֹּאמֶר נָתַנוּ לְדָוִד רֶבֶבוֹת וְלֵי נָתַנוּ הָאֲלֵפִים וְעוֹד לוֹ אֶךְ הַמְּלוּכָה.

וַיָּבֹא יַעֲקֹב לַיְזָה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ פְּנֵעַן הוּא בֵּית אֵל הוּא וְכָל הָעָם אֲשֶׁר עִמּוֹ וַיִּבְנוּ שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לַמָּקוֹם אֵל-בֵּית אֵל כִּי שָׁם נִגְלוּ אֵלָיו הָאֱלֹהִים בְּבָרְחוֹ מִפְּנֵי אָחִיו.⁴

יהושע, בן שבט אפרים, היה מנהיג כלל-ישראלי ולא נציג שבטי. מנהיגותו של יהושע, ממשיכו של משה רבנו, הייתה בלתי מעוררת, ועל כן היה מוסכם על כל השבטים שמיקומו הזמני של המשכן, עד לבניין בית המקדש הקבוע בירושלים, יהיה בשילה שבנחלת אפרים, שבטו של יהושע. אך עם זאת, מדי פעם בפעם היה המשכן מתמקם בשתי הנקודות המקודשות מימי האבות שנחלת בני אפרים הייתה משיקה להם, מנשה בצפון ובנימין בדרום (יהושע ראש פרק טז). המשכן הוקם באמצע - בשילה, אך מדי פעם בפעם הוא היה נודד לשכם שבגבול אפרים הצפוני ולבית אל שבגבול אפרים הדרומי, ומשום כך מציין הכתוב את מיקומה המדויק של שילה בתווך בין שתי נקודות אלו (שופטים כא, יט):

וַיֹּאמְרוּ הִנֵּה חָג ה' בְּשֵׁלוֹ מִיָּמִים יָמִימָה אֲשֶׁר מִצְפּוֹנָה לְבֵית אֵל מְזוֹרָחָה הַשְּׁמֶשׁ לְמִסְלָה הַעֲלָה מִבֵּית אֵל שְׁקָמָה...

כמה מתאים הדבר ששם הותרו השבטים לבוא זה בזה (ב"ב קכא, א). שם הוכנה הקרקע למלכות הקבע ומקדש הקבע בירושלים. המזבח בהר עיבל היה חלק מהכנה זו.

4 ושם אמר יעקב 'אין זה כי אם בית א-להים וזה שער השמים'.

דָּבָר שְׁלַח ה' בְּיַעֲקֹב וְנִפְלַ בְּיִשְׂרָאֵל (ישעיה ט, ז). גברו עלינו חסדי ה', וזיכנו אחרי אלפי שנות גלות להחזירנו כבראשונה אל נחלת אבותינו, לחיות חיי עם עצמאי בארצו... בשוב ה' את שבינו כאפיקים בנגב, וְנִפְּוֹתוֹ אוֹתָנוּ ברינת הקוצר אחרי הזריעה בדמעה, באתחלתא דגאולה בתקומת מדינתנו על חלק מאדמת קודשנו עם ממשל עצמי משלנו...

הרב א"י ולדנברג זצ"ל, מתוך ההקדמה לספרו 'הלכות מדינה' ירושלים תשי"ב